

**В. В. Стеценко,
О. Ю. Тупиця**
Україна, Полтава

ФУНКЦІЇ БЕЗЕКВІВАЛЕНТНОЇ ЛЕКСИКИ В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ (ОРИГІНАЛІ ТА ПЕРЕКЛАДІ)

У статті проаналізовано функції безеквівалентної лексики в поетичному тексті. З'ясовано своєрідності її контекстуально-семантичних відношень з іншими смисловими одиницями. Розкрито проблему створення етномовної картини світу тексту при перекладі. Розглянуто безеквівалентну лексику як особливу одиницю, що здатна відобразити національно-культурну своєрідність мови на лексичному рівні. Визначено функціонально-прагматичний потенціал безеквівалентних лексем у поетичному тексті-оригіналі та перекладі.

Ключові слова: поетичний текст, безеквівалентна лексика, картина світу, переклад, семантика, сильна позиція.

В статье проанализированы функции безэквивалентной лексики в поэтическом тексте. Определены особенности ее контекстуально-семантических отношений с другими смысловыми единицами. Раскрыта проблема создания этноязыковой картины мира текста при переводе. Рассмотрена безэквивалентная лексика как единица, способная отображать национально-культурные особенности языка на лексическом уровне. Определен функционально-прагматический потенциал безэквивалентных лексем в поэтическом тексте-оригинале и переводе.

Ключевые слова: поэтический текст, безэквивалентная лексика, картина мира, перевод, семантика, сильная позиция.

The article analyzes the role of culture-specific vocabulary in the text. There were studied its identity contextual semantic relations with other nominative units. There was reviewed the problem of creating ethnolinguistic world view in the text. Culture-specific vocabulary is considered as a language special unit that is able to reflect national and cultural uniqueness of language at the lexical level. There was defined the specificity of reproduction of culture-specific vocabulary in foreign language texts.

Thus, culture-specific vocabulary is a symbolic-shaped shell of poetic text. The numerous observations of Ukrainian ethno-symbols give grounds for claiming the existence of a special group of culture-specific vocabulary – realia-mythologemes or linguo-international concepts, axiological images, nationally significant symbols, etc. The peculiarities of national character find expression in the micro-parts of primordial linguistic formations on the designation of the most essential words-definitions for Ukrainians. Each of these nominations has an extensive system of primary and secondary values, characterized by broad associative connections, the ability to perform cognitive functions of metaphorization, personalization, enhanced ability to integrate into a variety of contexts, to form stable conversions.

It was found that the culture-specific vocabulary reflects national and cultural uniqueness of language at the lexical level, calls such concepts and phenomena in certain cultures that are not attached to any other one. Owing to this lexicon, as one of the important indicators of national and linguistic identity of the ethnic communities, we observe the differences in naming fragments of reality and the culture in general, living conditions of native speakers.

Culture-specific vocabulary plays a key role in the semantic hierarchy. Image text occupies a strong position. Being a strong position – adequate transmission priority, is not always possible to understand the culture-specific vocabulary.

Key words: poetical text, culture-specific vocabulary, world view, foreign language reproduction, translation, semantics, strong position.

Поетичний текст – це своєрідна система, тобто цілісне з погляду структури й функціонування утворення, яке має стійкий внутрішній зв'язок елементів. Основними системними принципами поетичного тексту є структурність, ієрархічність, цілісність, функціональність, об'єктивність тощо. Реалізація всіх мовних засобів у поетичному тексті підпорядкована цілісній єдності, але при цьому не виключена множинність їх інтерпретації. Дослідження мовних засобів уможливує розкриття зв'язку тексту з мовною картиною світу (В. Григор'єв, Д. Овсяннико-Куликовський, В. Маслова, А. Мойсієнко, Л. Ставицька та ін.). Дослідники вважають, що національно-мовний образ світу поетичного тексту виявляється на різних мовних рівнях: в особливостях фонетичної організації та евфонічних засобах, у доборі морфолого-словотвірних одиниць, у символізації окремих лексичних одиниць тощо. Звичайно, мовна картина світу найповніше виражена в лексико-семантичній системі мови. Дослідження лексичних одиниць із погляду розкриття картини світу художнього тексту знаходимо в працях Н. Богаткіної, В. Беляніна, Л. Дяченко, А. Зорько, С. Єрмоленко, А. Мойсієнка, М. Степанової, І. Торсуєвої, С. Форманової та ін.

А. Мойсієнко звертає увагу на те, що «окремі реалії, образи видатних постатей світової історії, культури, численні образні алюзії на основі народнопоетичних джерел, джерел світової літератури в кожному конкретному випадку відіграють смислову, психологізуючу, функціонально-композиційну роль» [10, с. 134]. Від реципієнта, звичайно, залежить «здатність за окремим словом побачити певну картину, відчути асоціативну динаміку образу» [Там само]. Щоправда, людина, сприймаючи поетичний текст, перебуває під впливом багатьох факторів психологічного плану. По-перше, композиція тексту як емоційний компонент сприяє маркуванню певних образів у смисловій ієрархії. По-друге, лексичні одиниці можуть бути «подразником різної сили», залежно від семантики [3, 4].

Особливою одиницею, здатною відображати національно-

культурну своєрідність мови на лексичному рівні, вважають безеквівалентну лексику (далі БЛ). Безеквівалентні лексеми називають специфічні поняття, притаманні лише певним мовам; саме тому їх значення для втілення картини світу надзвичайно важливе. Семантика БЛ, особливості її функціонування в поетичному тексті визначають значення цілого тексту, особливості поетичної картини світу в межах національної моделі.

БЛ традиційно використовують у текстах різних стилів і жанрів – від фольклору до сучасних творів. Увага до вивчення цих одиниць у функціонально-семантичному плані, крім відображення національно-мовної (етнічної) картини світу та особливостей вияву авторського світобачення, також умотивована спробою дослідити смислову ієрархію поетичного тексту.

Отже, безеквівалентні лексичні одиниці в складі тексту цікавлять нас, з одного боку, як носії інформації про об'єктивну дійсність та ідейно-художній задум автора – з другого. Крім того, аналізовані лексеми наділені ще однією прикметною властивістю – вони посідають певне місце в композиції, виділяються низкою внутрішньомовних ознак, що «роблять їх нерівноцінними» для адресата. З огляду на те, що поетичному тексту властива особлива мовна організація, у ній чіткіше виявляється функціонально-семантичний потенціал БЛ. Структура поетичного твору несе особливе семантичне навантаження завдяки тому, що значущі елементи мови як елемент твору вступають у складну систему відношень, зіставлень та протиставлень, неможливих у прозовому творі. У жодному іншому виді текстів особливості мовних одиниць, у тому числі й БЛ, так не розкриваються.

Поетична картина світу є поєднанням об'єктивних і суб'єктивних уявлень про світ, натомість БЛ – це відображення об'єктивних рис етнокультурного доквілля. Саме цей план стає для нас визначальним при з'ясуванні ролі БЛ у формуванні змісту тексту і, зокрема, ролі «сильної позиції». Сильні позиції (далі СП) – це доміанти тексту, що

є наслідком специфічної організації, яка забезпечує висунення на перший план найважливіших смислів, зосередження уваги на основному, посилення емоційного та естетичного ефекту, виділення значущих зв'язків між елементами суміжними й дистантними, які належать одному чи різним рівням, забезпечення єдності тексту та його відтворення (І. Арнольд, Л. Безобразова, Є. Гончарова, М. Голянич, Т. Дроздова, Н. Кожина, Е. Паповянц, І. Протченко, Н. Черемисіна та ін.).

М. Голянич у дисертації «Внутрішня форма слова в художньому тексті» дає визначення поняття «ключове слово», яке, на нашу думку, має багато спільного з поняттям «сислової сильної позиції». Вона пише, що «в ключовому слові «спресовано» зміст центральних смислових ланцюгів тексту, що в ньому закодована динаміка глибинних форм конфліктності змісту, що саме через ключове слово проходить та буттєва перспектива, яка оприявлює внутрішню форму тексту, – все це дає підставу ключове слово сприймати як зредукований смисловий універсал, здатний розгортатися в тексті» [6, с. 333].

Визначення БЛ як одного з видів СП поетичного тексту відбувається на основі інтерпретації, розгляду смислових елементів композиції та встановленні зв'язків між ними. Процес інтерпретації поетичного тексту – діяльність, що як особливий феномен ґрунтована на процесах продуктивного людського пізнання і знаходить своє реальне втілення в тексті. Без інтерпретації не існує літературного перекладу. Предметом текстової діяльності є смислова інформація, закодована в композиції. Безеквівалентну лексему можна визначити як окремих елемент ланцюга смислової інформації, що містить у собі зміст, який може сприяти (чи навпаки перешкоджати) розумінню поетичного тексту.

БЛ є одиницею відображення етнічної картини світу, що організовує поетичний текст як своєрідний культурний феномен, сприяє розумінню, визначає психологічну реакцію етнічної спільноти на типову ситуацію. БЛ – онтологічна підоснова кодування і декодування поетичного тексту як

етнічної картини світу. Через безеквівалентну лексему проходить та буттєва перспектива, що, зароджуючись у внутрішній формі тексту як багатовимірний феномен, набуває в конкретному слові визначеності. БЛ, на нашу думку, є своєрідним смисловим центром поетичного тексту.

Згідно з семасіологічними теоріями, лексичне значення слова являє собою набір сем. Ту частину лексичного значення, яка відображає в узагальненій формі (об'єктивно) предмети та явища позамовної дійсності, називають денотативним. Додаткову інформацію, що завжди є прагматичною, визначають як конотативне значення. Дослідження показують, що національно-культурна специфіка слова виявляється на рівні всіх компонентів його семантичної структури. У всіх семах БЛ – денотативних і конотативних – виявляється національна забарвленість, яка є тим функціональним моментом, що привертає увагу читача до себе, сприяє висуванню в сильну позицію. БЛ функціонує в поетичному тексті як окремий елемент, здатний розгортати своє значення, це своєрідний текст у тексті. Національно-культурний компонент є універсальним у системі лексичного значення, зумовленим зв'язками БЛ із іншими одиницями різних мовних рівнів.

Національно-культурні семантичні частки лексичної одиниці розкриваються в композиції поетичного тексту, впливаючи на зміст усього тексту, коли безеквівалентна лексема у структурі твору стає чи не єдиним показником національної маркованості цілого тексту, створення етнічної картини світу, наприклад:

La plage de Saint Tropez

Crying when I empty.

My last bottle of Chablis.

I'll survive the winter of Paris.

We drink lemonade.

At the casino we get paid.

Attend a midnight masquerade.

Playboys on the run.

We meet Khashoggi with a gun.

They say the two of us are one...

(Alexander Bengt Magnus Bard).

Пляж у Сен-Тропе

Плачу, коли я допиваю мою останню пляшку Шаблі. / Я переживу зиму в Парижі. / Ми вип'ємо лимонаду. / Ми виграємо у казино. / Підемо в ночі на маскарад, / як плейбої в русі. / Ми зустрінемо Кашогі зі зброєю. / Кажуть, ми з тобою – єдине ціле.

Шаблі – назва білого сухого вина, яке виробляють в однойменному регіоні. Для приготування вина шаблі використовують виключно сорт винограду шардоне; *плейбої* – багаті юнаки, які належать до вищого світу, спортивні; гульвіси. *Кашогі* – Аднан Кашогі (Adnan Khashoggi) – мультимільярдер, торговець зброєю із Саудівської Аравії. У середині 80-х років про нього дуже багато говорили й писали.

Виникнення картини світу розглянутого контексту зумовлене цими лексемами. Отже, функціональне значення безеквівалентних лексичних одиниць у композиції поетичного тексту визначається їх впливом на смислову ієрархію.

Sehnsucht nach dem Frühling

*Auf die Berge möcht ich fliegen,
Möchte sehn ein grünes Tal,
Möcht in Gras und Blumen liegen
Und mich freun am Sonnenstrahl.
Möchte hören die Schalmeyen
Und der Herden Glockenklang.*

(August Heinrich Hoffmann von Fallersleben).

Туга за весною

Хотів би я у гори полетіти, / хотів би подивитися на зелену долину, / полежати в траві й квітах / та порадіти сонячному сяйву. / Хотів би почути шальмай / та звучання дзвіночків отари.

Die Schalmeyen – шальмай (традиційний німецький

народний інструмент), дудка, гобой. Із появою цієї лексеми в контексті виникає не лише образ ліричного героя, який мріє побачити гори та ін., ми розуміємо також, що цей текст є надбанням німецької (німецькомовної) культури. У нашій уяві виникає своєрідна картина світу. Звичайно, кожен читач матиме своєрідні уявлення про ліричного героя цього вірша, але принаймні український читач не зможе ототожнювати його з «чабаном із Карпат» тощо. Реалія іншої мови впливає на «культурну ідентифікацію» тексту. Якщо при відтворенні цього тексту українською мовою *Schalmei* замінити *сопілкою*, ліричний герой у нашій свідомості постане «в сорочці». Переклад змінить поетичну картину світу.

Поетичний текст розглядають у лінгвістиці як своєрідну мовну ієрархію, тобто аналізують статус та функції мовних одиниць із погляду їхньої текстотвірної цінності. Такий підхід дозволяє обрати новий аспект їх вивчення. «Виявляється, що кожна мовна одиниця зорієнтована і, так би мовити, налаштована на верхній ярус, вносить свій конструктивний вклад у його утворення. Така орієнтація може розумітися як результат сполучення на кожному ярусі мови структурних і функціональних компонентів: мова будується як ієрархія одиниць і відкриває собі вихід у мовлення за допомогою текстуальної перспективи» [2, с. 13].

БЛ як один із видів СП поетичного тексту так само вступає в ієрархічні відношення з іншими елементами тексту, бере участь у формуванні цілісної смислової системи. Для розкриття значення БЛ у композиції поетичного тексту необхідно насамперед окреслити її функціональні особливості. Найкращий спосіб зрозуміти певне явище – визначити його функції. Своєрідність БЛ полягає в тому, що вона називає не лише певні предмети, явища та факти, а й містить у собі певний «відсоток незвичності» для читача, потрапивши в складну систему зіставлень і протиставлень, формує коло етнокультурних асоціацій тощо. БЛ впливає на характер сприйняття поетичного тексту як цілісної ієрархічної моделі. Відповідно до цього всі функції БЛ можна поділити на зовнішні та внутрішні. Розмежування

таких функцій (хоча вони постійно взаємодіють) проводиться на тій основі, що позиція читача є зовнішньою стосовно тексту, а позиція автора – внутрішньою. Читач сприймає БЛ у композиції поетичного твору як особливу лексичну одиницю, яку використав автор із певною метою (у тексті-перекладі така одиниця з'являється часто у вигляді екзотизму, варваризму).

У широкому розумінні можна виділити також кілька внутрішніх і зовнішніх функцій БЛ, які корелюють одна з одною:

Зовнішні

1. Репрезентативно-локативна.
2. З'єднувальна.
3. Організуюча.
4. Пізнавально-апелятивна.

Внутрішні

1. Номінативно-емотивна.
2. Фатична.
3. Текстоутворювальна.
4. Кумулятивна.

Номінативно-емотивна функція є різновидом репрезентативно-локативної функції. Репрезентативна функція звернена до читача. Письменник, уводячи в композицію твору певну БЛ, намагається «перенести» читача в систему особливих національно-культурних «відношень» і реалій, специфічних для його етносу, вказати на місце, час дії та ін. БЛ не лише позначає (називає) об'єкти дійсності, але й збуджує (хвилює) певні почуття, емоції, суб'єктивні оцінки читача. Тобто БЛ нашоухує його на певне особливе «очікування», формує коло національно-культурних асоціацій, які може винести читач із цього твору.

З'єднувальна функція є зовнішньою відносно до внутрішньої фатичної функції. Особливість фатичної функції БЛ полягає в контактовстановлювальних можливостях таких лексичних одиниць. Вони привертають увагу читача, налаштувавши його на сприйняття певної інформації. БЛ у композиції поетичного тексту вступає в складну систему зіставлень і протиставлень із іншими елементами (СП) композиції. Водночас безеквівалентна лексема може стати основним конструктивним засобом для утворення зв'язку

між цими елементами та ієрархією художнього твору як цілого. БЛ стає формою утворення й існування художнього тексту як цілісної системи. Часто це відбувається у фольклорних творах чи віршах, у яких домінують фольклорні символи.

Опис текстоутворювальних функцій БЛ у композиції поетичного твору можливий лише через функцію організації читацького сприйняття. БЛ як СП поетичного тексту має високе місце в смисловій ієрархії твору, впливаючи на зв'язки інших композиційних елементів. Своєрідність БЛ може також визначати жанр твору та його стилістичні особливості.

Кумулятивна функція характеризує слово як певну одиницю культури, з якою воно пов'язане і яку воно відображає через лексичне поняття. Але носіям іншої мови та культури таке поняття може бути незрозумілим, тому зовнішня функція БЛ – пізнавально-апелятивна. Реципієнтові часто, щоб зрозуміти іншомовний текст, необхідно знайти поняттєвий еквівалент у рідній мові, пов'язати це значення з певним культурним середовищем. Тільки так він зможе розкрити значення БЛ, установивши поняттєві зв'язки між культурами.

БЛ, як уже зазначалося, містить етнокультурну інформацію. Т. Космеда зазначає, що етнокультурна інформація розглядається як різновид прагматичної інформації, яка повинна бути наявна у структурі лексичного значення слова. Безумовно, підвищену експресію зберігають слова, що містять у своєму значенні етнокультурну інформацію. При цьому у носіїв мови (як рідної, так і нерідної) вона викликає різні асоціації, а експресія проявляється не однаковою мірою. Багатозначні слова можуть мати лише один *лексико-семантичний варіант* (ЛСВ), який не знаходить собі іншомовного еквівалента, що іноді підвищує експресію й інших ЛСВ даного слова [9, с. 59–60].

Значення БЛ як СП характеризується ознаками, які демонструють інші експресивні символи та смислові центри

в композиції поетичного твору. Крім того, БЛ є домінантою в композиції поетичного тексту не тому, що це зумовлене внутрішніми факторами – текстовими чи композиційними, а через свою загальнокультурну значимість у ієрархії лексичних одиниць певної мови. А. Райхштейн зазначає, що кістяк цієї ієрархії з лінгвістичного погляду формується в основному з узуальних системно-мовних одиниць – слів та стійких словесних комплексів, що виражають найбільш уживані національно-специфічні явища; її периферію складають численні вторинні, паралельні, субстандартні, ненормативні й чисто мовленнєві утворення тієї ж референтної віднесеності. Основні семантичні відношення в середині цієї ієрархії, що відображають міру загальнокультурної значимості одиниці, – це відношення включення (гіперо- і гіпонімічні відношення) [11, с. 71].

Функціонально-смилова сфера багатьох слів та словосполучень у художньому тексті, у тому числі й у тексті поезії, обмежується мікроконтекстом, тобто вони не мають великого впливу на контекст, смислові, асоціативні та інші рівні всього твору. Але в ліричних творах (переважно невеликих за обсягом) лексика з національно-культурною семантикою виявляється основним показником, хоча часто й не має безпосереднього відношення до сюжету. БЛ, наприклад, може вказувати на час та місце дії, тобто виконувати локативну функцію: *На панцині тиеницю жала...* (Т. Шевченко). – *Sie mälte Weizen für den Herrn...* (А. Kurella).

Безеквівалентні лексичні одиниці потрапляють також у СП, коли позначають своєрідні країнознавчі реалії художнього тексту. Країнознавчі реалії є своєрідним орієнтиром щодо місця, часу дії. Отже, вони утворюють фон цілого твору. Інколи вони служать матеріалом для характеристики героїв, називаючи не тільки риси характеру, які властиві певному народові, але й одяг, їжу, будівлі, улюблені види діяльності, традиції та звичаї, а також спосіб поведінки й висловлення думок героїв [5, с. 30–31].

«Фольклорна символіка, зазначає Л. Дяченко, – явище

національно-специфічне. Власне українська символічна мікросистема характеризується значною кількістю неповторних народнопісенних образів, яких немає в інших культурах. Українські символи створені на тлі особливої соціальної значущості вихідної реальії за принципом різноманітних мотиваційних моделей, у яких відображене національне бачення навколишнього світу» [7, с. 71].

Прагматичні елементи значення, як уже згадувалося, формуються, зокрема, завдяки особливому ореолу образності, утвореному словами (наприклад, унаслідок усталеного вживання в порівняльних структурах), і можуть пов'язуватися з географічними, кліматичними умовами життя народу, носія мови. Такі словесні образи-символи розрізняються в мовах, належать до національного літературного та культурного контексту [1, с. 57]. Більшість символічних назв можна з упевненістю зарахувати до БЛ, оскільки такі лексичні одиниці з давніх-давен набули свого змісту, який, щоправда, часто сприймається референтами амбівалентно.

Отже, БЛ – це символічно-образна оболонка поетичного тексту. Численні спостереження над українськими етносимволами дають підстави твердити про існування особливої групи БЛ – реальій-міфологем, або лінгвокраїнознавчих понять, аксіологічних образів, національно значущих символів тощо. На думку В. Кононенка, особливості національного характеру знаходять вияв у мікрополі споконвічних мовних утворень на позначення найсуттєвіших, визначальних для українців слів-понять, таких як *земля, мати, хліб, доля* [8, с. 64]. Кожна з цих номінацій має розгалужену систему первинних і вторинних значень, характеризується широкими асоціативними зв'язками, здатністю виконувати когнітивні функції метафоризації, персоналізації, посиленими можливостями вживатися в різноманітних контекстах, утворювати стійкі звороти. Широкий дискурс дозволяє виділити в образних метаморфозах цих слів-понять вічне, величне й разом із тим національно-специфічне, ціннісний

сенс, загальнолюдські цінності. Значний семантико-ментальний потенціал слів і словосполучень, що характеризують життя народу, закладений у тематичних групах на позначення предметів побуту, видів страв, напоїв тощо; їхнє існування в комунікативних моделях, орієнтоване на соціальний аспект, дозволяє забезпечити специфічно-мовне відтворення понять матеріальної та духовної народної культури. У створенні національно орієнтованої картини світу неабияке значення мають найменування предметів повсякденного вжитку, які своїм внутрішнім наповненням, метафоричним уживанням передають специфіку національного життя часом більш послідовно, аніж описові стереотипи.

Бібліографічні посилання

1. Бублейник Л. В. Типологічні співвідношення в лексиці української та російської мов : навч. посіб. Київ, 1996. 84 с.
2. Бухбиндер В. А., Бессонова И. В., Вейзе А. А. Проблемы текстуальной лингвистики. Київ : Вища школа, 1983. 176 с.
3. Выготский Л. С. Психология искусства. Минск, 1998. 480 с.
4. Гальперин И. Р. Информативность единиц языка. Москва : Высш. школа, 1974. 176 с.
5. Гдовска Барбара. Лексика страноведческих реалий в художественном тексте : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1993. 210 с.
6. Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 1998. 455 с.
7. Дяченко Л. М. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення. *Мовознавство*. 1997. № 2–3. С. 67–71.
8. Кононенко В. І. Мова і народна культура. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 62–70.
9. Космеда Т. А. Денотат, конотація й аксіосемантика у

проекції на лексико-семантичні відповідники російської та української мов. *Мовознавство*. 1997. № 4–5. С. 58–63.

10. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. Київ : Вид-во «Правда Ярославичів», 1997. 200 с.
11. Райхштейн А. Д. Национально-культурная значимость слов и словесных комплексов в художественном тексте. *Лингвострановедение и текст* : сб. статей. Москва, 1987. С. 69–74.